1989. JÚNIUS 16.

A TEMETÉS

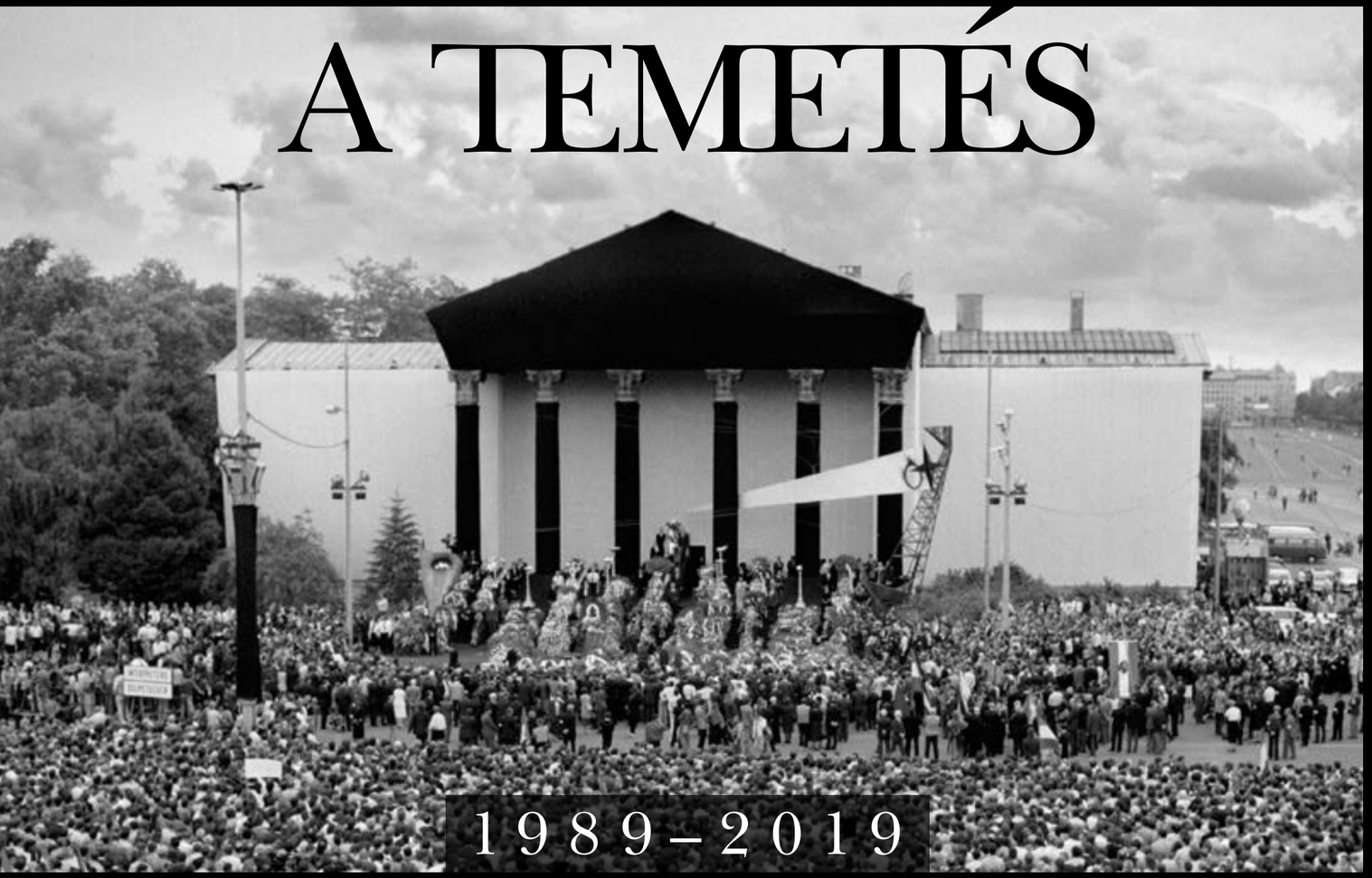

A Nagy Imre Alapítvány 10 esztendeje, 2009-ben, Nagy Imre miniszterelnök és mártírtársai temetésének 20. évfordulójának emlékére adta ki először a „A temetés” című kötetet, melyet az idén, a harmincadik évfordulóra – megújult és bővített kiadásban – ismét az olvasók figyelmébe ajánlunk.

Az elmúlt évtizedekben több generáció nőtt fel, akiknek már történelem (nem eléggé ismert, folyamatosan újra- és átértelmezett történelem) a Hősök terén 1989-ben lezajlott gyászszertartás és mártírjaink temetése a Rákoskeresztúri Új Köztemetőben, a 301-es parcellában. Ezért érezzük szükségét az újrakiadásnak. A kiadvány tényeket rögzít – írásban és képeken. Történészi igényességgel, mégis közérthetően hozzáférhetővé teszi 1989. június 16-a igaz történetét, hűen tájékoztatva az olvasót.

Három évtized után is bátran állíthatjuk, hogy valamennyi résztvevő, kortárs és az utókor, az egész magyarság számára felemelő, büszkeségre okot adó, immár történelmi emlék 1989. június 16-a. Kívánjuk, hogy ez az album segítse mindenkinek átérezni e nap jelentőségét. A képek, a vizualitás sokat segítenek az élmény megértésében: az album fotóin megjelenő tömeg nagysága, az arcok, tekintetek, a névtelen gyászolók könnyei hűen tudósítanak a tömegdemonstráció emlékedett, katartikus hangulatáról. A történész (Sipos Levente 1940–2015) tanulmánya feltárja a múltat, mely elvezetett az 1989-es eseményekhez, felrajzolja azok aktuálpolitikai kontextusát, kimerítő, pontos választ ad majd valamennyi kérdésre.

A könyv több mint kétszáz oldalon, több mint kétszáz fényképpel jeleníti meg, idézi fel a harminc évvel ezelőtt történteket, a temetés előzményeit: a 301-es parcella 1989 előtti szomorú állapotát, az 1988. június 16-án Párizsban megtartott jelképes síremlékavatást és az aznapi budapesti tüntetéseket, a mártírok exhumálását. Részletesen bemutatja 1989. június 16-a történéseit – a Hősök terén tartott emlékezést, a gyászszertartást a Rákoskeresztúri Új Köztemetőben –, végül felvillantja a 301-es parcella emlékművének felavatását 1992-ben. Az album tartalmazza a Hősök terén elhangzott beszédek, valamint a temetőben elmondott gyászbeszédek szövegét is.

Nekünk, a még itt lévőknek, egykori résztvevőknek és a Nagy Imre Alapítványnak kötelességünk az emlékezés és az emlékeztetés. Lelkiismeretünk és emlékezetünk ébrentartásáért született ez az album, amely tanúságot tesz az utókor számára erről az egész nemzet számára katartikus napról. Különösen fontos ma ez az album, amikor 1956 forradalmának eseményeit, mártírjainak tetteit nem egyszer megkérdőjelezik, megkísérlik átértékelni. Bármennyire semmivé foszlott mára a rendszerváltás pozitív élménye, számunkra Nagy Imre miniszterelnök és mártírtársainak bátor és tántoríthatatlan kiállása a hazafiság megkérdőjelezhetetlen bizonyítékát jelenti. 1956 után Nagy Imre neve egyet jelentett az eltiport forradalommal, temetetlen halottaink még porukban is segítették hazájukat. 1989-ben gyászszertartásuk visszafordíthatatlanná tette a rendszerváltást, június 16-a a feltámadás napja lett a nemlétre és feledésre ítéltek és Magyarország számára, a mi számunkra is.

Nagy Gáspár költővel valljuk:

„Cáfolhatatlanul csak a hősöknek és mártíroknak van igazuk!”

Jánosi Katalin (2019)

1989. JÚNIUS 16.
A TEMETÉS
1989–2019

NAGY IMRE
ALAPÍTVÁNY

1989. JÚNIUS 16.

A TEMETÉS

1989 – 2019

„Az előzmények és a gyászünnepség
lefolyása” – tanulmány,
a nap története fényképekben,
a budapesti Hősök terén
és a Rákoskeresztúri Új Köztemető
301-es parcellájában elhangzott
gyászbeszédek szövege

Írta:
Sipos Levente 1940–2015 (tanulmány)
Jánosi Katalin (kiegészítő szövegek, magyarázatok, képaláírások)
Képszerkesztő: Jánosi Katalin

Bővített utánnyomás
© Nagy Imre Alapítvány

Tartalomjegyzék

Az 1989. június 16-án eltemetett mártírok 6
Húsz év múltán (Jánosi Katalin) 9
Az előzmények és a gyászünnepség lefolyása (Sipos Levente) 10
A 301-es parcella 1989 előtt 23
Előzmények 1988. június 16. Budapest – Párizs 31
Az exhumálás 47
Az INCONNU csoport kopjafáinak felállítása 59
Politikai előzmények 65
Előkészületek a Hősök terén és a közéletben 71
Gyászünnepség a Hősök terén 81
A hozzátartozók, a Történelmi Igazságtétel Bizottsága
és más szervezetek felhívása a magyar nemzethez 97
A Hősök terén elhangzott beszédek 129
Göncz Árpád 132
Vásárhelyi Miklós 133
Rácz Sándor 134
Mécs Imre 135
Zimányi Tibor 137
Király Béla 139
Orbán Viktor 141
Út a temetőbe 147
Gyászszertartás a Rákoskeresztúri Új Köztemető 301-es parcellájában 159
A gyászbeszédek 171
Molnár Miklós búcsúzása Gimes Miklóstól 173
Gyenes Antal szavai Losonczy Géza koporsója előtt 174
Harmati Béla evangélikus püspök és Donáth László lelkész
igehirdetése Maléter Pál koporsója előtt 175
Méray Tibor gyászbeszéde Nagy Imre sírjánál 177
Kopácsi Sándor búcsúbeszéde Nagy Imre sírjánál 181
Lőcsei Pál búcsúzása Szilágyi Józseftől 182
Forgách Ferenc búcsúszavai a meggyilkolt
ismeretlen forradalmárok koporsójánál 184
Fónay Jenő beszéde az emlékmű alapkövének letételekor 185
A Történelmi Igazságtétel Bizottságának köszönete 198
A mártírok emlékműve 199

Losonczy Géza
államminiszter

Szilágyi József
Nagy Imre titkárságvezetője

Az 1989. június 16-án eltemetett mártírok

Gimes Miklós
újságíró

Nagy Imre
miniszterelnök

Maléter Pál
honvédelmi miniszter

Az 1956-os forradalom és szabadságharc mártírjai közül szerte a világon leginkább Nagy Imre miniszterelnök és a Nagy Imre-perben kivégzettek nevét ismerték, ismerik. 1989 előtt Nagy Imre neve – hallgatólagosan, jeltelen sírban fekve is – az eltiport forradalom jelképe volt.

A miniszterelnököt – Maléter Pál honvédelmi miniszterrel és Gimes Miklós újságíróval – 1958. június 16-án végezték ki, a koncepciós perben rajtuk kívül Szilágyi Józsefet (Nagy Imre titkárát) gyorsított eljárás után 1958. áprilisában akasztották fel, míg Losonczy Géza államminiszter a per folyamán 1957. decemberében a börtönben (valószínűleg kényszertáplálás során) vesztette életét.

1989. június 16-án a Hősök terén rendezett gyászszertartás és a Rákoskeresztúri Új Köztemetőben a temetés a miniszterelnök és két társa kivégzésének 31. évfordulóján zajlott le.

fotó: Bánkuti András

Húsz év múltán

1989. június 16. fordulópont Magyarország történetében. Ez volt az a nap, amelyen Budapest és Magyarország népe több mint harminc év után leróhatta tiszteletét az 1956-os nemzeti kormány kivégzett miniszterelnöke és a forradalom minden mártírja előtt, amikor az addig jeltelen sírban elhantoltakat végre ünnepélyesen eltemethette.

Ez a nap egyben a múlt rendszer bukásának, szimbolikus temetésének napja. Míg az addig fennálló diktatórikus rendszer legitimitását 1956 forradalmának tagadása, vértanúinak hazaárulókként, nevük tabuként való kezelése adta – a III. Magyar Köztársaság fundamentumának egyik alapköve 1956 forradalmának, szabadságharcának s a mártírok hazáért való önfeláldozásának elismerése.

Ez a nap köztársaságunk szimbolikus születésnapja is.

A kommunista egypártrendszer helyébe lépő III. Magyar Köztársaságot 1989. október 23-án hirdették ki, a közemlékezet mégis június 16-ához köti Magyarország jelképes újjászületését. E napon a legszélesebb nyilvánosság előtt helyére került 1956 emléke, a magyar nép újra birtokába vette saját történelmét s az önnön sorsa fölötti rendelkezést. A temetés, ez a tömegdemonstráció egyben legitimálta a diktatúra ellen, a rendszerváltozásért küzdő ellenzéki mozgalmak addigi harcát és részvételét az állampárttal folytatott kerekasztal-tárgyalásokon. Mérföldkő volt ez a nap a rendszerváltozás folyamatában is.

A világ – amely a XX. század történetében leginkább 1956 forradalmáról, szabadságharcáról ismerte Magyarország nevét – ezen a napon ismét ránk figyelt. Kitüntetett pillanat volt ez hazánk történelmében.

Az emberi emlékezet azonban gyarló. Az eltelt két évtized mindennapjai megkoptatták e nap fényét, emlékét. Hazánk megosztottá vált, az állandósult politikai harcok felemésztették nemzeti ünnepeinket is. Huszonegynéhány éve még Nagy Imre nevét skandálta a jogait követelő és a történelmi igazságért kiálló tömeg – ma már '56 története és '89 emléke is megosztó.

Hogy évtizedek múltán sokan *másképp,* nem *úgy* akarnak vagy tudnak emlékezni, annak több politikai és pszichológiai oka is van. Nekünk azonban kötelességünk az emlékezés és az emlékeztetés. Nem hagyhatjuk a semmibe hullani közös, alapvető értékeinket. Lelkiismeretünk és emlékezetünk ébrentartásáért született ez az album, melyet a Nagy Imre Alapítvány, névadója és valamennyi mártír áldozat emléke előtt tisztelegve, kötelességének tartott megjelentetni az esemény huszadik évfordulójára.

Felidézve 1989. június 16-át egy olyan katartikus közösségi élmény tárul elénk, melyre alig van példa köztársaságunk történetében. Százezrek gyűltek össze a budapesti Hősök terén, hogy tanúságot tegyenek az 1956-os forradalomról s a nemzeti emlékezet tisztítóvizében megfürdetve a mártírok nevét, hitet tegyenek vértanúságuk, a hazáért hozott áldozatuk mellett. Százezrek hozták el virágaikat és végre nyilvánosan, közösen átélhető gyászukat az áldozatok koporsóihoz, sokan ezidáig elnémított lelkiismeretüket is. Három évtizednyi bénult csend, „kollektív amnézia" után együtt hallgattuk meg a kivégzettek névsorát, a több száz áldozat neve tisztán, szabadon szállt a tér felett.

A hatodik, az „ismeretlen forradalmár" üres koporsója, melyben több generáció magyarságának álmait, fiatalságát, szabad élet utáni vágyait temettük, valamennyi kivégzett áldozat előtti főhajtásunkat szimbolizálta.

Soha nem feledhető a pillanat, mikor egymás kezét fogva tettünk hitet egy szabad, közös új világ megteremtése, a demokratikus, szabad és független magyar köztársaság felépítése mellett.

Mártírjaink koporsói egy remélt új magyar '56-os pantheonban, a Rákoskeresztúri Új Köztemető 301-es parcellájában kerültek végső nyughelyükre, egész napos, az egész nemzetet megrázó gyászszertartás után. A 301-es parcella – amely évtizedekig volt szó szerint és átvitt értelemben is *Isten háta mögötti hely* – ezen a napon méltó módon, virágokkal és könnyekkel, tisztelgéssel és imával fogadta ismét magába feledhetetlen halottainkat. E naptól 1956-os vértanúink emberi nagysága, a nemzetért hozott áldozatuk példája megkérdőjelezhetetlen.

Ez a kötet 1989. június 16. történetét idézi fel fényképekben és az elhangzott ünnepi megszólalások szövegeivel. Elhomályosuló emlékezetünket érdemes felfrissíteni a beszédek elolvasásával: a megszólalók múltjától, életútjától függetlenül a drámai mondatokban nagyobbrészt közös a megbékélésre való felszólítás. Ez az album tegyen tanúságot a magyar nemzet húsz évvel ezelőtti lelki összefogásáról és közös történelmünk jobb megismerése, a kötelező tiszteletadás mellett segítsen fenntartani a reményt, hogy újabb tragédiák nélkül is képesek leszünk egyszer újra megfogni egymás kezét.

Jánosi Katalin (2009)

Az előzmények és a gyászünnepség lefolyása

Az 1989. június 16-i temetés előzményei messzire nyúlnak vissza: az 1956. októberi forradalomig és szabadságharcig, illetve leverésükig, és az öt éven át tartó véres megtorlásig.

A november 4-i második szovjet katonai invázió után a Szovjetunió által a hatalomba ültetett Kádár János hiába ragaszkodott körömszakadtáig Nagy Imre lemondó nyilatkozatának kicsikarásához, a törvényes miniszterelnök ezt nem tette meg – ezzel megpecsételve sorsát. A Kádár-rendszer fogantatása törvénytelen volt. Megszületését erkölcsileg elfogadhatatlan politikai és jogi intézkedések kísérték. Az adott szó súlyos megszegésével, „a cél szentesíti az eszközt" elv jegyében tett lépésekkel súlyos morális terhet raktak a kormányra, az MSZMP vezetőire. Ezen egyfelől a történelmi valóság feje tetejére állításával, az események jellegének meghamisításával, a forradalom ellenforradalommá nyilvánításával próbáltak könnyíteni, másfelől azzal, hogy a feledés homályába igyekeztek burkolni a történteket, nemzeti amnéziába taszítva az embereket. A rendszer legitimációjának alapjává tették, hogy 1956 októberében–novemberében a szocializmust ellenforradalom fenyegette, amelytől meg kellett védeni az országot.

Még e hamis legitimáció jegyében is teljesen felfoghatatlanok a megtorlás méretei, a koncepciós vádak alapján elkövetett tömeggyilkosság. A politikai helyzet, a belpolitikai viszonyok alakulása nem indokolt volna páni félelmet, sorozatos példastatuálást, elsősorban bosszúhadjáratról volt szó. Persze a félelem is motiválta Kádárt és az állambiztonsági szerveket, amikor a mártíroknak még az emlékétől is tartva fenntartották azt a rendelkezést, hogy a kivégzetteket jeltelen sírba tegyék. Amit pedig a Nagy Imre-per halálra ítéltjeinek hamvaival műveltek, egyenesen gyalázatos volt.

A forradalom és szabadságharc emlékét az 56-os emigráció nyugaton évtizedeken át szabadon ápolhatta, itthon viszont a diktatúra sikerrel halványította el a rendszer konszolidált időszakában, a hatvanas évek közepétől a hetvenes évek végéig. Búvópatakszerűen, félelem közepette azonban sok otthonban, szűk baráti körben mindvégig fennmaradt emléke.

A helyzet megváltozott az 1970–1980-as évek fordulójától, amikor a szovjet típusú szocialista rendszer megingott. Kezdtek erőre kapni az ellenzéki mozgalmak; az 1956-os örökségnek új küldetése támadt, eszméi – elsősorban a diktatórikus berendezkedés felváltása a demokratikus többpártrendszerrel és a nemzeti függetlenség kivívása – olyan törekvéseket fejeztek ki, amelyek aktuálisak maradtak, megvalósításra vártak.

A formálódó demokratikus ellenzék felismerte, hogy 1956 olyan tartalmat hordoz magában, amely visszhangra talál a nemzetben, megértette, hogy nyilvános képviselete a legérzékenyebb pontján, Achilles-sarkán támadja meg a rendszert és megfosztja legitimációjától. Következésképpen 56 hagyományát beemelte programjába, összekötötte saját új, rendszerváltoztató követeléseivel.

A forradalom rehabilitációja – egyebek mellett – magába foglalta a több évtizedes történelemhamisítás cáfolatát, 1956 valósághű történetének bemutatását, szereplői tényleges cselekedeteinek feltárását, az igazságtételt az elítélteknek, a börtönbe és internálótáborba zártaknak a szabadulás utáni még mindig létező joghátrányának felszámolását. Ebbe a sorba tartozott a halálra ítélt, kivégzett és a harcokban elesett forradalmárok, valamint a vétlen áldozatok méltó elbúcsúztatása, emlékük ápolása. A „temetetlen holtak" közül érthető módon a Nagy Imre és társai-per öt áldozatának, Nagy Imrének, Gimes Miklósnak, Losonczy Gézának, Maléter Pálnak, Szilágyi Józsefnek az ügye került előtérbe.

A forradalom, vagy az ő kivégzésük évfordulói szolgáltattak leginkább alkalmat az ellenzéknek nagyobb visszhangot kiváltó kezdeményezésekre. A szamizdatként megjelenő Beszélő volt az első, amely a per 25. évfordulóján, 1983-ban Magyarországon nyíltan felvetette, hogy az 1963-as amnesztia nem zárta le a megtorlásokat. Felhívta a kormány és a közvélemény figyelmét arra, hogy „a Budapesten kivégzetteket az új köztemető egyik távoli sarkában

helyezték el, sírjukra nem írták rá a nevüket." Követelte a sírok azonosítását, és hogy a hozzátartozók „sírjelet állíthassanak szeretteiknek". Indítványozta, hogy az Elnöki Tanács törölje el priuszukat, mentesítse a büntetett előélet hátrányai alól azokat, akiket 1947 és 1963 között államellenes bűncselekmény címén ítéltek el, szüntessék meg az egykori politikai elítéltek rendőri zaklatását, az 56-os elítéltek ne szenvedjenek joghátrányt a nyugdíjjogosultság éveinek kiszámításánál, a politikai elítéltektől elkobzott iratokat szolgáltassák vissza tulajdonosaiknak és a sajtóban, a tankönyvekben szüntessék be a rágalmazó, kegyeletsértő állításokat 1956 kivégzett résztvevőiről.

Így kezdődött a visszaperlés, amely hat éven át tartott…

Ugyancsak a kivégzés 25. évfordulóján, 1983 júliusában fordult az igazságügyi miniszterhez Losonczy Géza özvegye, Maléter Pál özvegye és Gimes Miklós élettársa, Halda Alíz azzal a kéréssel, hogy „a jog és az emberiesség szempontja" alapján közölje velük hozzátartozójuk sírjának helyét, kapjanak lehetőséget a sír gondozására, fejfa állítására. A levelek „illetékességből" a Belügyminisztériumba kerültek, onnan a fennhatósága alá tartozó Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságára. A válasz minden indoklás nélkül ez volt: „kérése nem teljesíthető". Halda Alíz Kádár Jánoshoz „fellebbezett", rámutatva, hogy az 1979-ben hozott jogszabályok szerint „az elítélt holttestét köztemetőben, jelzett sírban a büntetés-végrehajtás temetteti el", s a temetésen részt vehet az elítélt közvetlen hozzátartozója. Ez a levél is az Igazságügyi Minisztériumba került, ahol 1984 februárjában fogadták őt. Az MSZMP első titkárát újabb levelében már arról tájékoztatta, hogy a főosztályvezető jogosnak találta kérését, a miniszter ezért utasította őt, hogy tegyen meg mindent a sír felkutatására. Ez a minden azonban semmit sem eredményezett. A BM-től kapott információ szerint „azokban az időkben nem készültek feljegyzések arról, kit hol temettek el". Halda Alíz ezt nem hitte el, s azzal fejezte be újabb levelét, hogy Gimes Miklós sírjának azonosítása iránti kérelmét fenntartja. Ehhez az arra az időszakra jellemző volta miatt ismertetett kísérlethez hozzáfűzhető, hogy az öt kivégzett sírhelyét1988–1989-ben beazonosító belügyi tiszt visszaemlékezése szerint egy kollégája a kérvényezés idején, 1984 elején megpróbálta megállapítani az elföldelés helyét, de nem járt sikerrel.

Nagy Imre rokonai nem fordultak hasonló kéréssel a hatóságokhoz. Az volt az álláspontjuk, hogy Nagy Imre sem kért kegyelmet, ők sem kérnek könyörületet és évtizedeken át semmiféle kérelmet nem nyújtottak be a hatóságokhoz.

A forradalom 30. évfordulója kínálta a következő alkalmat 1956 emlékének felidézésére. Az előrelépéshez történeti kutatásokra, a történeti ismeretek bővítésére volt szükség. A folyamatos szellemi erőgyűjtéshez, az érvelés gazdagításához a szamizdat kiadványok biztosították az írásos kereteket, különböző összejövetelek a szóbeli kereteket. A legnagyobb illegális tanácskozást 1986. december 5-én Eörsi István lakásában tartották kb. 70 fő részvételével. A hosszú előkészületek után lezajlott tisztázó vita a forradalom előzményeire, a forradalomra és a Kádár-rendszer kiépülésére összpontosult, a megtorlásokat éppen csak érintette, de lendületet adott a további kutatásokhoz.

Az 1980-as évek második felében kedvezett a politikai erjedésnek a nemzetközi helyzet alakulása, a szocialista világrendszer válságba kerülése, Gorbacsov glasznoszty politikája, valamint a súlyosbodó, válságba átcsapó belpolitikai helyzet, a társadalmi feszültségek növekedése hazánkban. 1988 levegőjében benne volt a szervezetalakítás spórája. Már az év első felében egy sor ellenzéki szerveződés lépett színre. A Magyar Demokrata Fórum rendezvényével január végétől megkezdődött a népligeti Jurta Színházban a nyilvános ellenzéki rendezvények sorozata. Március 17-én felhívás jelent meg az ellenzék több csoportját egyesítő Szabad Kezdeményezések Hálózatának létrehozására. 30-án megalakult a Fiatal Demokraták Szövetsége. Ebben a hónapban hozták tető alá több hónapos előkészítés után – az 1937-es Márciusi Front mintájára – az Új Márciusi Frontot. Március 15-én nagy ellenzéki tüntetés volt a fővárosban.

Ilyen volt a politikai légkör, amikor március 17-én Hegedűs B. András, Kozák Gyula (akik hosszú évek óta készítették az életinterjúkat 56 szereplőivel) és Litván György arról gondolkodtak, hogyan lehetne nagyhatású rendezvényt szervezni Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 30. évfordulóján, bevonva a diktatúra repressziójától még mindig okkal tartó ötvenhatosokat. Kozák Gyula ötlete volt, hogy az 1942-es Történelmi Emlékbizottság mintájára – mutatis mutandis – egy hasonló szervet kellene alakítani (Új) Történelmi Emlékbizottság néven.

Megfogalmazta feladatkörét (a történetírás feladatai, a megtorlással sújtottak névjegyzékének összeállítása, jogi és politikai rehabilitációjuk, a forradalomban életüket vesztettek, a kivégzettek emlékének ápolása), a szervezési teendőket, a tagság összetételét tartalmazó tervezetet. 18-án a tervezet – módosításokkal – elnyerte Hegedűs, Litván és Vásárhelyi Miklós helyeslését. A nevet, Vásárhelyi javaslatára, Történelmi Igazságtétel Bizottságára változtatták. Megállapodtak, hogy csak a megtorlások elszenvedői vagy közeli hozzátartozójuk lehet a TIB tagja (így az ötletadó és az előkészületekben részt vevő Kozák Gyula kimaradt belőle). Az alapító tagok hozzávetőleges névsorát úgy állították össze, hogy a forradalom különböző csoportjai, irányzatai képviselve legyenek. Felkérték a Nagy Imre és társai per mártírjainak legközvetlenebb hozzátartozóit is, hogy legyenek a bizottság tagjai.

Az alapítók névsora, akik aláírták a TIB első felhívását: Nagy Imre leánya, Nagy Erzsébet, Maléter Pál özvegye, Giczyné Gyenes Judith, Losonczy Géza özvegye, Ujhelyiné dr. Haraszti Mária, Szilágyi Józsefné, Gimes Miklós élettársa, Halda Alíz, Darvas Iván, Dénes János, Eörsi István, Erdélyi Tibor, Fekete Gyula, Fónay Jenő, Forintos György, Földes Péter, Gáliné Káldor Vera, Göncz Árpád, Hankiss Elemér, Hegedűs B. András, Hegedűs László, Hősz Dezső, Kertész Rezső, Litván György, Lőcsei Pál, Marián István, Mécs Imre, Mensáros László, Molnár Ferenc, Nagy Elek, Obersovszky Gyula, Pártay Tivadar, Pomogáts Béla, Rácz Sándor, Széll Jenő, Tóbiás Áron, Ujhelyi Szilárd, Ungváry Rudolf, Vásárhelyi Miklós, Zimányi Tibor.

Hegedűs B. András feljegyzései szerint május 17-én mondták ki, hogy formálisan is megalakult a TIB. Elnöke Vásárhelyi Miklós, alelnöke Göncz Árpád és Fónay Jenő, titkára Hegedűs B. András lett. Nem hivatalosan bejegyzett társadalmi szervezetként kívánták működtetni, hanem olyan bizottságként, mely támadhatatlan erkölcsi fölényben, a politikai szervezetek fölött álló szervként, 1956 lelkiismereteként harcol a forradalom emlékének megtisztításáért, a forradalmárok rehabilitálásának ügyéért – a történelmi igazságtételért.

Az alakuló ülés idejére kész volt a TIB említett első felhívása a magyar társadalomhoz. 1988. június 5-i keltezéssel ellátott szövegével szándékozott a TIB a nyilvánosság elé lépni, nem sokkal Nagy Imre és társai kivégzésének 30. évfordulója előtt. Elküldték a napilapoknak, a Magyar Televíziónak, a Magyar Rádiónak, de egyik sem adott hírt róla. A felhívást sikerült külföldre juttatni. A nyugati sajtó és a nyugati rádiók magyar nyelvű adásai június 7-től kezdték ismertetni a felhívás tartalmát. A BBC 9-én közölte az összes aláíró nevét. Az Olasz Kommunista Párt lapja, a l'Unità június 13-án a teljes szöveget publikálta. Itthon több rendezvényen felolvasták, például a Szabad Kezdeményezések Hálózatának június 12-i első nagygyűlésén Erdélyi Tibor.

A „Történelmi igazságtételt!" című, program jellegű, a TIB megalakulását bejelentő felhívás elöljáróban emlékeztetett rá, hogy 30 évvel azelőtt végezték ki Nagy Imrét és mártírtársait, majd leszögezte, hogy „a forradalom leverését követő megtorlás példa nélkül áll a magyar történelemben". Rámutatott, hogy minden megújulás, szellemi és politikai megtisztulás előfeltétele az 1945 utáni összes konstrukciós per felülvizsgálata, az ártatlanul börtönbe, internálótáborba zárt emberek, a kitelepítettek politikai és erkölcsi jóvátételben részesítése. A hatalom e népellenes bűnöket még nem ismerte el, nem ítélte el, „a múlttal való becsületes szembenézés, a történelmi igazságtétel az egész nemzettel szembeni erkölcsi tartozása a megújulást hirdető párt- és államvezetésnek". A Történelmi Igazságtétel Bizottságának tagjai követelték a volt politikai elítéltek és üldözöttek teljes jogi, politikai és erkölcsi rehabilitációját; az 1945 utáni korszak tárgyilagos, sokoldalú tudományos bemutatását; „a kivégzettek méltó eltemetését és egy nemzeti emlékmű felállítását, amely megörökíti a sztálinista önkényt, a vele szemben vívott szabadságharc és a megtorlás áldozatainak emlékét."

Együttműködésre buzdítottak mindenkit, aki egyetért a felhívással, és felszólították őket, hogy június 16-án helyezzenek virágot a Rákoskeresztúri Új Köztemető 301-es parcellájában nyugvó mártírok jeltelen sírjaira.

Az MSZMP Központi Bizottságának az erőszakszerveket felügyelő titkára, Fejti György a Politikai Bizottság 1988. június 14-i ülésén úgy értékelte, hogy a felhívás szövege „helyenként szélsőséges, nem tárgyszerű". Annyit elismert, hogy a történettudománynak árnyaltabb értékelést kell adnia 1945-ről, anélkül, hogy ez az „alapértékelést" érintené. A korábbiakhoz képest előrelépés, hogy azt is elismerte, „vannak bizonyos mérlegelendő emberiességi szempontok is, amit

megint megfelelő időben rendeznünk kell". A PB a június 16-i évfordulós rendezvényekkel kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy a temetőben rendezendő kegyeleti megemlékezés szabadon megtartható, viszont a város közterein sem a kegyeleti, sem a politikai megemlékezést nem tolerálja.

Délelőtt a Rákoskeresztúri Új Köztemetőben a gyászünnepség zavartalanul zajlott le. Rendőrségi becslés szerint 300–400-an, egy résztvevő szerint sokkal többen gyűltek össze a temető bejáratánál és vonultak együtt a 301-es parcellához, elöl egy lyukas zászlóval és szegfűkoszorúval. Nagy Gáspár elszavalta „Örök nyár: elmúltam 9 éves" című, Nagy Imréről írott versét és Fónay Jenő mondott ünnepi beszédet. Ezt követően Mécs Imre és Hegedűs László felolvasta az 1956 végétől 1961 végéig kivégzett 56-os politikai elítéltek névsorát.[1]

Egy disszonáns mozzanat történt, Molnár Tamás, a radikálisan ellenzéki akcionista INCONNU képzőművész csoport tagja bejelentette, hogy kopjafát kívántak állítani ezen a napon a 301-es parcellában, de a kopjafa „eltűnt". (A rendőrség elkobozta Nagy Jenő lakásán és őt, valamint az INCONNU ott tartózkodó tagját, Philipp Tibort előállította. A kopjafát, amelybe belevésték: 1956 PRO PATRIA, hamarosan visszakapta a csoport és 1988. november 4-én felállíthatta azon a helyen, ahol eredetileg is akarta.)

A délutáni köztéri megemlékezéseket a rendőrség durván megzavarta a Hősök terén, a Batthyány-örökmécses előtt (az ellenzék Batthyány–Nagy Imre-örökmécsesnek nevezte el), a Szabadság téren, a televízió székháza előtt és a Vörösmarty téren. A több száz ember mozgását rendőrkordonnal akadályozták, gumibotot, gázsprét használtak, motorbiciklis rendőrök támadták őket, többeket előállítottak, végül a Vörösmarty téren feloszlatták a tüntetést. Valójában a hatalom így is kudarcot vallott, Kis János és Mécs Imre elmondta beszédét, az emberek az utcán haladva hangosan skandálták Nagy Imre nevét – először 1956 óta. A rendőri beavatkozás egyértelműen politikai demonstrációvá változtatta a megemlékezést.

Ugyanezen a napon Párizsban nagyszabású ünnepség keretében a Père Lachaise temető 44. parcellájában, a Jacques Chirac párizsi polgármester kezdeményezésére adományozott sírhelyen felavatták Nagy Imre, Losonczy Géza, Maléter Pál, Szilágyi József, Gimes Miklós és a forradalom minden kivégzettjének (akiknek hazájukban nem volt sírjuk) jelképes síremlékét, melyet az Emberi Jogok Magyar Ligája emeltetett Rajk László művészi tervei alapján. A kivitelező a költségeket elsősorban fedező Nagy Ernő volt.

A hosszú előkészítő munka után az emlékünnepségnek 186 híres személyiségből álló nemzetközi védnöksége volt, köztük 27 Nobel-díjas, ismert politikusok, tudósok, írók és más művészek.[2] A temetőben az avatáson Méray Tibor, Fejtő Ferenc, Vásárhelyi Miklós, a francia szocialista, az olasz kommunista és a szocialista párt képviselői mondtak beszédet. Este a Musée Social nagytermében tartott ünnepségen többek között Nagy Erzsébet és Lőcsei Pál szavait hallgatta meg a közönség. Halda Alíz felolvasta a TIB június 5-i keltezésű felhívását, amely üdvözölte a magyar emigráció párizsi kezdeményezését.[3]

A budapesti és a párizsi emlékünnepség, s nagy visszhangjuk a nemzetközi sajtóban hozzájárult ahhoz, hogy a magyar párt- és állami vezetés rákényszerült tarthatatlan dogmáinak felülvizsgálatára. A temetéssel összefüggésbe hozható események az elkövetkező egy év alatt gyorsuló tempóban követték egymást, s két, 1988 végétől egymással időnként érintkező síkon zajlottak: egyfelől a TIB és az ellenzéki politikai szervezetek szférájában, másfelől az MSZMP vezető szervei és a kormány köreiben.

Az MSZMP KB június 23-án öt munkabizottságot alakított a párt új politikájának megalapozására. A Pozsgay Imre vezette bizottság feladata volt az elmúlt három évtized elemzése (e bizottság részét képezte a Berend T. Iván vezette történelmi albizottság), amelynek elkerülhetetlenül bele kellett ütköznie 1956 értékelésébe. Ugyancsak 1988 júniusában kapta Pajcsics József belügyi alezredes azt a szigorúan titkos feladatot Harangozó Szilveszter miniszterhelyettestől, hogy derítse fel Nagy Imre és társai sírhelyét. Ő augusztus 3-i jelentésében közölte, hogy nagy valószínűséggel megtalálta az öt sírhelyet.

A májusi pártértekezleten főtitkárrá választott Grósz Károly (novemberig egyben miniszterelnök) állt ellen a legmakacsabbul a történeti átértékelésnek az új Politikai Bizottságban. A június 16-i tüntetést egy sajtónyilatkozatában úgy állította be, hogy „fasiszta propagandára, sovinizmusra, irredentizmusra uszított". Júliusi amerikai útja során úgy nyilatkozott, hogy Nagy Imrét és kivégzett társait nem rehabilitálják, de hozzátartozóik eltemethetik őket, s ezt

1. A névsor Rainer M. János több éves titokban végzett levéltári kutatómunkája, a Katalizátor Iroda munkatársainak könyvtári gyűjtőmunkája és Mécs Imre saját ismeretei alapján készült. A névsort tartalmazó, további gyűjtőmunkára buzdító, Mécs Imre által aláírt röpiratot a megemlékezők között osztogatták a temetőben. Megjelent a Beszélő 1988. 3. számában Kivégzések a forradalom után címmel. Beszélő Összkiadás. AB–Beszélő Kiadó, 1992. III. k. 606–611. o.

2. Felsorolásukat l. az Irodalmi Újság 1988. 1. számában.

3. A párizsi jelképes sírral és az emlékünnepséggel kapcsolatos dokumentumokat közli: Tetemrehívás 1958–1988. Szerk.: *Rainer M. János.* Bibliotéka Kiadó, 1988.

hazatérése után, augusztus 4-én megismételte. E hónapban Grósz eljutott odáig, hogy a társadalmi megbékélés érdekében a temetésen túlmenő engedményeket kell tenni. A „megbékélésben" találta meg azt a kapaszkodót, amelyből ideológiát faragva megindokolta kényszerű politikai meghátrálásait a békés rendszerváltás időszakában.

Az új miniszter, Kulcsár Kálmán vezette Igazságügyi Minisztérium előtte járt. Júliusban célul tűzte ki, hogy egyrészt teljessé kell tenni az 56-os elítéltek mentesítését a büntetéshez fűződő hátrányos jogkövetkezmények alól, másrészt felül kell vizsgálni Nagy Imre és társai perét, meghatározandó ennek formája, amihez meg kell szerezni a Belügyminisztériumból a per iratait. Ez a sok gáncsoskodás miatt nagyon lassan haladt előre. Jellemző, hogy a per felülvizsgálatának jogi lehetőségeiről szóló kormányzati döntés csak 1989. április 20-án született meg Németh Miklós kormányfő erélyes fellépésére. A BM csak ezután volt hajlandó átadni az iratokat a Legfőbb Ügyészségnek, a legfőbb ügyész csak június 13-án nyújtotta be a törvényességi óvást a Legfelsőbb Bíróságnak, amely július 6-án semmisítette meg a per összes ítéletét, bűncselekmény hiányában felmentve Nagy Imrét és társait. (Ez azután precedensként szolgált ahhoz, hogy az országgyűlés októberben törvényt hozzon az összes ötvenhatos politikai elítélt ítéletének megsemmisítésére.)

E hosszú út elején, 1988. augusztus 23-án tette közzé második felhívását a TIB.[4] Az első felhívás óta eltelt időszakot értékelve elégedetten állapította meg, hogy az első felhíváshoz csatolt címen, Gyenes Judithnál és Halda Alíznál sok meghurcolt ötvenhatos jelentkezett sérelmeivel, sok rokonszenvező ajánlotta fel segítségét; a június 16-i megemlékezések nagy visszhangot keltettek; Grósz Károly ígéretet tett, hogy lehetővé teszik Nagy Imre és társai eltemetését; a kormány bejelentette, hogy intézkedni fog az ötvenhatosok joghátrányainak megszüntetésére; ígéretek hangzottak el a történeti kutatások előmozdítására.

A TIB felhívása hangoztatta, hogy ügyelni kell arra, ne félmegoldások szülessenek, „a tisztességes temetés mindenkit megillet". Követelte, hogy a hatóságok állítsák össze az 1956 miatt kivégzettek és az őrizetben elhunytak teljes névsorát, névvel jelöljék meg az összes sírt, tegyék lehetővé a hozzátartozóknak a halottak azonosítását, esetleges kívánságukra máshova szállítását, „maradjon a jelenlegi rabtemető, a 301-es parcella – természetesen teljesen rendbe hozva, besüppedt sírjait felhantolva és megjelölve – az áldozatok végső nyughelye." Felvetette, hogy a közös nyughelyet Angyal István végakaratának megfelelően egy nagy kőtömbbel jelöljék meg. Kinyilvánította, hogy „a bizottság magára vállalja, hogy a családok és hozzátartozók segítségével – és természetesen a hatóságok remélt, szükséges együttműködésével – mindezt előkészíti és lebonyolítja."

A felhívás tájékoztatásul közölte, hogy a feladatoknak megfelelően a TIB három szekciót alakít: a történeti szekció a múlt feltárását segíti, a jogi szekció a rehabilitációval, a jogsérelmek tisztázásával, tanácsadással foglalkozik, a kegyeleti szekció feladata „a kivégzettek méltó eltemetése és mozgalom indítása annak érdekében, hogy közös emlékmű állíttassék a sztálinizmus valamennyi magyar áldozatának." Kérték, hogy a szimpatizánsok kapcsolódjanak be a végrehajtásba. Zimányi Tibor a jogi szekcióban működött, s emellett a politikai üldözöttek rehabilitálása és érdekvédelme céljából 1988. szeptember 16-án Kéri Kálmánnal együtt megalakította a Recski Szövetséget. A kegyeleti szekció élén egy ideig Fónay Jenő állt, aki 1989. február 19-én megalakította a Magyar Politikai Foglyok Országos Szövetségét. E szervezet célja szintén az igazságtétel és a kárpótlás volt a konstrukciós perek áldozatainak – mint hangoztatták, bosszúállás nélkül.

1956 ügyét az ellenzéki politikai erőknek sikerült előtérbe állítaniuk a rendszer kritikájában, s a fokozódó nyomás hatására az állampárti vezetés tényleges lépésekre kényszerült, jóllehet a politikai és jogi rehabilitációtól továbbra is elzárkózott. Az Igazságügyi Minisztériummal és a Belügyminisztériummal való egyeztetés után a KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya 1988. november 29-én olyan javaslatot terjesztett a PB elé, hogy az 1956-os kivégzettekkel kapcsolatos kegyeleti kérések intézésére, a koordinálásra az igazságügyi miniszter hozzon létre munkabizottságot. A PB úgy döntött, hogy a munkacsoport vezetője vegye fel a kapcsolatot a hozzátartozókkal, készíttesse elő az exhumálásokat, a maradványok átadását a rokonoknak, és Nagy Imre hozzátartozói választhassák a Farkasréti temetőt is, valamint az összes kivégzett hozzátartozói maguk dönthessenek az újratemetés helyéről és körülményeiről. Hangsúlyt

4. A legális sajtóban erre nem volt lehetőség. A Beszélő 25. számában, az 1988. 3. számban jelent meg hónapok múlva. (BÖK III. k. 604–605. o.)

helyeztek a temetések családi jellegére. A KB december 15-én mindezt megerősítette, de jellemző volt Grósz Károly megjegyzése: „én a temetést illetően politikailag jó időpontot és jó helyet nem tudok".

A munkabizottság vezetője Borics Gyula igazságügyi államtitkár, tagjai két igazságügyi minisztériumi munkatárs, a BM részéről Tari Ferenc ezredes, a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságának parancsnokhelyettese és Pajcsics József alezredes volt. Az államtitkár már december végén magához hívatta a hozzátartozókat egyeztetés céljából. 1989. január 3-án a TIB levélben tájékoztatta a hozzátartozók álláspontjáról Kulcsár Kálmánt: az exhumálást a nyilvánosság kizárásával végezzék el, a gyászszertartás az Új Köztemetőben legyen teljes nyilvánosság előtt.

A kormány 1989. január 26-án előterjesztést tárgyalt meg a Nagy Imre és társai elleni büntetőügyben és az 1956-os eseményekkel kapcsolatban kivégzettek kegyeleti kérdéséről. A kormányülésről tartott nemzetközi sajtótájékoztatón a kormányszóvivő közölte, hogy a Minisztertanács kegyeleti intézkedésként jóváhagyta, hogy megrendezzék Nagy Imre és kivégzett társai temetését. A hozzátartozókkal való megegyezés alapján a gyászünnepség színhelye a 301-es parcella lesz. A halottak azonosításában a kormány szakértőin kívül részt vesznek a rokonok által felkért független szakemberek is. A temetés időpontja a hozzátartozók elhatározásán múlik, mint ahogy az is, hogy nyilvános vagy szűkebb körű legyen-e. A kormány az esetleg felállítandó emlékmű ügyével nem foglalkozott.

Ekkor jelent meg először a legális magyar sajtóban nyilatkozat a Történelmi Igazságtétel Bizottsága részéről. A TIB üdvözölte, hogy ha 30 éves késéssel is, a kormány lehetővé teszi Nagy Imre és négy társa jeltelenül elföldelt holttestének azonosítását és emberhez méltó nyilvános eltemetését. Leszögezte azonban, hogy „ezt csupán első lépésnek tekinti: *1956 forradalmának* (kiemelés – S. L.) minden megtorlásul kivégzett áldozatát emberi végtisztesség illeti, megköveteli tehát, hogy a kormány több mint harminc év múltán tegye végre közzé a kivégzettek teljes névsorát, hogy emléküknek hozzátartozóik emberhez méltó, s nevüket viselő sírok előtt adózhassanak; hogy emlékezetüket nyugvóhelyükön valamennyiük nevét feltüntető közös emlékmű őrizze meg az utókor számára. Meggyőződésünk, hogy Magyarország mindaddig nem nevezheti jogállamnak magát, amíg végleg föl nem számolja a hazánk közelmúltjában elkövetett valamennyi embertelenség és jogsértés utolsó, még orvosolható nyomát is, és nem szolgál ünnepélyes, törvénybe foglalt elégtétellel mindazoknak, s mindazok utódainak, akik a tömeges megaláztatások, üldöztetések, koholt perek vétlen áldozatai voltak."[5] (Érdemes megjegyezni, hogy Pozsgay Imre a következő napon, január 28-án jelentette ki a rádióban, hogy 1956-ban népfelkelés volt – azaz nem ellenforradalom.)

A legális sajtó korlátainak áttörését jelezte, hogy a Magyar Nemzet február 8-án négyhasábos interjút közölt Vásárhelyi Miklóssal, a TIB elnökével, aki bemutatta a bizottságot, s részletesen ismertette az augusztus 23-i felhívás tartalmát. Arról még nem számolhatott be, hogy rövidesen, február 20-án a TIB átalakul társadalmi szervezetté és megnyitja kapuit nemcsak az 56-os elítéltek és hozzátartozóik előtt, hanem mindenki előtt, aki egyetért céljaival.

A február 23-i kormányszóvivői tájékoztatón Kulcsár Kálmán bejelentette, hogy a kormány által kinevezett, jogászokból és történészekből álló bizottság felülvizsgálja az összes 1945 és 1962 közötti koncepciós pert. A TIB tagja, Mécs Imre ezt előrelépésnek ítélte, de csak úgy vélte eredményre vezetőnek a bizottság működését, ha társadalmi, politikai szervezeteket is bevonnak tevékenységébe, többek között a TIB-et. A TIB képviselői március 6-án a Magyar Nemzetben megjelent hosszú interjúban fejezték ki elégedetlenségüket a bizottság összetételével és ennek más szervezetekkel együtt még többször hangot adtak, sikertelenül, a tavasz folyamán.

A temetés előkészületeinek legfelkavaróbb, legmegrázóbb része az öt vértanú kihantolása és azonosítása volt. Kádárék számára Nagy Imre, Losonczy Géza, Maléter Pál, Szilágyi József, Gimes Miklós halotti porukban is fenyegetést jelenthettek. Belügyi alkalmazottak a legnagyobb titokban földelték el őket, hogy véletlenül se lehessen rájuk bukkanni a temetőben. Gondoskodtak arról, hogy a börtön és a temető nyilvántartásaiban se lehessen nyomukra találni – nehogy nemzeti emlékhellyé, ellenállási ponttá váljanak a sírok.

Bravúros nyomozást végzett Pajcsics József, mire megtalálta a sírhelyeket. Az ő írásából, interjúiból ismerhető meg az a példátlan, gyalázatos eljárás, amelyet az 1958. június 16-án kivégzett három ember holttestével műveltek. Kiderítette, azért, nehogy bárki is észrevegye

5. Nyilatkozat. Magyar Nemzet, 1989. január 27.

és azonosítsa a temetőben a „temetést", az Országos Börtönben az ún. Kisfogház udvarán földelték el őket, irodabútorokkal takarva le a friss földhányást. Minthogy ideiglenesnek szánták ezt a „megoldást", textíliába csavarták a testeket, dróttal rájuk kötötték, úgy tették a furnér koporsóba, amelyet kátránypapírba csavartak, és szintén átkötötték dróttal, hogy ne essenek szét a kiásáskor. Erre 1961. február 24-én került sor, amikor az est sötétjében hajtották végre a kihantolást, az átszállítást és az elhantolást a 301-es parcellában.

Különösen kegyetlen dolog volt, hogy az exhumáláskor kiderült, hogy mind a három halott arccal lefelé, hason fekvő helyzetben volt. Utalhatott ez a valamikori, bűnözőknél szokásos temetési eljárásra, illetve lehetett az esetleges azonosítást megkönnyítő ép koponyák minél gyorsabb elporladását célzó tudatos hullagyalázás is. A megtévesztés szándékával történt, hogy Maléter Pál és Gimes Miklós koporsóját egy sírgödörbe bocsátották le, hogy két új sír látszódjon, ne három. A temető igazgatóságának nyilvántartásában pedig Nagy Imrét Borbiró Piroska néven, Maléter Pált és Gimes Miklóst Naszladi Péter néven jegyezték be.

Az igazság e félrevezető akció dacára kiderült. 1989. március 29-én kezdődtek az exhumálások. Katonai sátrakat állítottak fel a technikai eszközök tárolására. A rendőri biztosítás távol tartotta az újságírókat, a kerítésen túl megjelenő fotóriportereket is eltávolították, mert a családok a nyilvánosság kizárásával óhajtottak e feszült légkörű, gyötrelmes napokon átesni (a Fekete Doboz külön engedéllyel volt jelen). A hozzátartozókon kívül a helyszínen tartózkodott a TIB számos tagja, valamint az Igazságügyi Minisztérium munkacsoportjának tagjai. A régészeti módszerekkel és gondossággal dolgozó szakértői csoport feltárási és beazonosítási munkálatait a hozzátartozók felkérésére Nemeskéri János antropológus irányította Kralovánszky Alánnak, a Nemzeti Múzeum régészének segítségével. Jelen volt az Igazságügyi Orvosszakértői Intézet vezető főorvosa, Szabó Árpád és szakértője is.[6]

Az első napon Nagy Imre maradványait hantolták ki a 301-es parcella 23. sorának 9. sírhelyéből, 2 méteres mélységből. Sokkoló hatást váltott ki a drótok, a sötétsárga, barna csontok látványa, az arccal lefelé fekvő koponya. Másnap a 23. sor 8. sírhelyén szintén 2 méteres mélységben megtalálták Gimes Miklós csontvázát, majd alatta Maléter Pál földi maradványait. Március 31-én a 16. sor 9. sírhelyén kisebb mélységben, ahol nem voltak másodszori temetésre utaló nyomok, feltárták Szilágyi József maradványait. Őt a börtön és a temető nyilvántartása szerint is kivégzése napján, 1958. április 24-én temették el „név nélküli férfi" bejegyzéssel. A brutális mesterséges táplálás következtében 1957. december 21-én a börtönben életét veszített Losonczy Géza hamvait nehezebb volt fellelni. Kutatóárokkal kezdtek feltárni három sort. Több napos keresés után, április 5-én bukkantak rá a szakértők a 15. sor 27. és 28. sírhelye közötti területen. Az összes maradványt az Orvosszakértői Intézetbe szállították, ahol további vizsgálatokkal megerősítették az azonosításokat. Ez a munka május 26-ig tartott.

A TIB tagjai azzal a kéréssel fordultak április 5-én a temetőben az Igazságügyi Minisztérium jelen levő képviselőihez, hogy tegyék lehetővé további öt jeltelen sírban fekvő mártír kihantolását (meg is mutatták Bárány János, Békési Béla, Nagy József, Péch Géza, Szabó Lajos sírját), hogy őket is június 16-án temethessék el. Borics Gyula konzultált a kormány néhány tagjával, és utána elhárította a kérés teljesítését azzal az indoklással, hogy mások kegyeleti jogait sértené, ha ötletszerűen tovább ásnának a 301-es parcellában. Ígéretet tett azonban arra, hogy június 16. után az összes ilyen kérelmet megpróbálják teljesíteni.

A gyászünnepség előkészületeit szinte végig kisebb-nagyobb viták kísérték. Ezek részben koncepcionálisak, részben technikai jellegűek voltak. Diskurzus folyt a TIB-en belül, a TIB és más ellenzéki szervezetek között, a TIB és a kormány között, sőt még a kormány és az MSZMP-vezetés között is.

A legfontosabb vitakérdéssé a gyászünnepség jellege és helyszíne vált. A családtagok és a TIB aktív tagjainak többsége május közepéig azon az álláspontón volt, hogy a gyászünnepséget a 301-es parcellánál tartsák, őrizze meg kegyeleti jellegét, de egyben nyilvános legyen. A ravatalokat esetleg a második köröndnél állítsák fel, ahol nagyobb a szabad térség, s onnan vonuljanak a 301-es parcellához. A másik, áprilisban kialakult elképzelés szerint ketté kell választani a gyászünnepség kegyeleti és politikai részét. A temetőben szűkebb körű részvétellel (hozzátartozók, harcostársak, barátok, ellenzéki szervezetek képviselői, a hazalátogató 56-os emigránsok) tartsák meg a kegyeleti szertartást és a város egyik közterén történjen a ravatalozás, valamint

6. Az exhumálás ismertetésére l. *dr. Pajcsics József:* Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatása (1988–1989). Rendészeti Szemle 10. szám 101–106. o.; *Javorniczky István:* „Eljő az a nagy, szép idő…" Héttorony Könyvkiadó, 1990. 206–208. o.

hangozzanak el a politikai töltetű megemlékezések is tömegdemonstráció keretében.

Helyszínként eleinte a Kossuth térre vagy a Hősök terére gondoltak. Volt olyan elképzelés is, hogy a Néprajzi Múzeum előcsarnokában legyen a ravatalozás, onnan a tömeg a koporsókkal vonuljon a Hősök terére, koszorúzzák meg az ismeretlen katona sírját, majd egy szűkebb kör járműveken jusson el a temetőbe. Végül is az az álláspont győzött, hogy a Hősök terén legyen a tömegrendezvény.

A TIB belátta, hogy az óriási szervezőmunkát egyedül képtelen elvégezni. Közreműködésre kérte fel az ellenzéki pártokat és néhány más szervezetet is. Az ellenzéki szervezetek azonban kevesellték azt a szerepet, amelyet a TIB szánt nekik. Az volt az álláspontjuk, hogy ez nem pusztán családi kegyeleti ügy, hanem össznemzeti ügy, ezért az SZDSZ elégedetlenségét kifejező levelet is írt. A Fidesz egy ideig utcai demonstrációt, fáklyás felvonulást is szeretett volna rendezni. Az INCONNU csoport a maga útját járta, amikor áprilisban felhívásban kért támogatást a 301-es parcellában felállítandó kopjafák elkészítéséhez.

Az ellenzéki szervezeteknek egyeztetésre adott alkalmat az Ellenzéki Kerekasztal ülésezése. A május 2-i és a 24-i ülésen Mécs Imre – aki a TIB agilis tagja volt, és a temetés előtti hónapokban az SZDSZ egyik megbízottja a „szervező bizottságban" – tájékoztatást adott a képlékeny elgondolásokról és azt kérte, hogy tisztázzák saját szervezetükben, milyen megoldások fogadhatók el számukra. A jelenlévők egyöntetűen lándzsát törtek amellett, hogy legyen politikai demonstráció a temetés előtt, hogy megmutassák az ellenzék tömegerejét a hatalomnak a nemzeti kerekasztal-tárgyalások kezdetére.

Az MSZMP vezetése egészen más megfontolásból ellenezte a köztéren tartandó tömegrendezvényt, mint a TIB-tagok többsége. Kockázatosnak, kiszámíthatatlannak látta, a rendszer ellen forduló, a kegyeleti megemlékezést politikai rehabilitációvá változtató tömeggyűlésnek ítélte. Mivel az új gyülekezési törvény miatt nem lehetett betiltani a rendezvényt, a pártvezetés május elején már csak a törvény betartására adott garanciákhoz akarta kötni megtartását. Fejti György KB-titkár emiatt a hónap közepén magához hívatta a TIB képviselőit, és elég fenyegető módon közölte, hogy ellenzi a kettős helyszínt, s hogy a TIB viseli a felelősséget a Hősök terén esetleg bekövetkező törvénysértésért.

Ez volt az utolsó ilyen megnyilvánulás a hatalom részéről. Németh Miklós már az április 19-i politikai bizottsági ülésen síkraszállt azért, hogy a kormány ne tekintse a családok magánügyének a temetést, mert bizonyos mértékig kormányzati közreműködést igénylő esemény. Május 22-én tárgyalt a TIB vezetőivel, és a megbeszélés eredményeként minden elvi akadály elhárult az útból. Két nap múlva a kormányfőnek küldött levélben sorolták fel az állami intézményeket érintő kéréseket és május 25-én létrejött a TIB megállapodása a belügyi, az igazságügyi tárcával és a fővárosi tanáccsal a részletekről.

Május elejére világossá vált, hogy folyamatosan nő az érdeklődés a temetés iránt, nagyon sokan szeretnének részt venni rajta. A sokaság utazása azonban megoldhatatlan az oda vezető utak és a tömegközlekedési eszközök szűk kapacitása miatt és a temetőben sem oldható meg sok tízezres tömeg mozgatása, valamint a tumultus veszélyeztetné a végtisztesség ünnepélyességét. Ezt belátva a gyászoló családok és az egész TIB elfogadta, hogy két helyszíne legyen június 16-ának.

Elkészült a gyászünnepség lefolyásának, eseményeinek részletes terve. A rendezői stábban a politikai döntések, politikai kérdések felelőse Hegedűs B. András, a Hősök terén zajló események, a technika biztosításának felelőse, a tulajdonképpeni főrendező Erdélyi Tibor, a temetőben tartandó végtisztesség szertartásvezetője az egyházak képviselőivel kapcsolatot tartó Hegedűs László, a protokoll koszorúzás felügyelője Bohó Róbert, a tömegek ravatal előtti tisztelgésének irányítója Szilágyi Sándor, a rendezőgárda mozgatója a Hősök terén Olajos Csaba volt.

A stáb mindkét helyszínre pontos forgatókönyvet dolgozott ki.[7] A temetés rendjéről június 1-jén tartottak sajtótájékoztatót, közölve a szónokok nevét is (kettő kivételével), de az abban foglaltakhoz képes akadtak eltérések 16-án. Az egyik Kopácsi Sándor neve volt, aki a temetés hetében érkezett Budapestre Kanadából, s mint Nagy Imre egyetlen külföldön élő vádlott-társa, teljes joggal kapott helyet pótlólag a szónokok között. A másik Orbán Viktor volt, aki mint a magyar fiatalság képviselője kapott szót a Fidesz jelölésében, a TIB és Nagy Imre családjának felkérésére.

A technikai előkészületek közepette politikai síkon is történtek a temetéssel összefüggő lépések.

7. A forgatókönyvet az 1956-os Intézet Oral History Archívuma őrzi.

A kormányzat elismerve, hogy június 16. történelmi szakaszhatár, arra tette a hangsúlyt, hogy ez a nap a nemzeti megbékélés napja legyen, amelyen elkerülendő minden disszonáns megnyilatkozás, minden zavarkeltés és leszerelendő minden ellenrendezvény szervezése. Ezzel egyetértettek a TIB vezetői is. Az ellenzék viszont a kegyeleti jelleg hangoztatása mellett azt hangsúlyozta, hogy ez a nap határnap, a rendszerváltás szimbolikus napja lesz.

Az MSZMP elszalasztotta az utolsó alkalmat is, hogy állást foglaljon Nagy Imre és társai politikai rehabilitációja mellett. Csak addig ment el, hogy a Központi Bizottság átdolgozott nyilatkozatába pótlólag beiktatták, hogy politikai okokból szabtak ki Nagy Imrére „igaztalan halálos ítéletet". De bocsánatkérésről, a felelősökről egyetlen szó sem esett, és a forradalom szót is elkerülte a vérszegény, semmitmondó deklaráció, amely a Népszabadságban, június 1-jén jelent meg.

Az ellenzéki kerekasztal kezdeményezésére június 1-jei keltezéssel nagyon fontos, a nemzethez szóló felhívás készült, amelyet az öt vértanú hozzátartozói, a TIB, a Pofosz, a Recski Szövetség, továbbá a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság, a Fidesz, az FKGP, az MDF, a Magyar Néppárt, az MSZDP, a Republikánus Kör, az SZDSZ és az Új Márciusi Front írt alá. A Magyar Nemzetben megjelent felhívás ismertette a nemzeti gyász és megemlékezés napjának tervezett lefolyását, s tájékoztatta a nemzetet, hogyan fejezheti ki kegyeletét e napon. A felhívás módosított szövegét olvasta fel Sinkovits Imre 16-án a Hősök terén, elhagyva például azt, hogy „ne hozzon senki politikai jelszavakat tartalmazó transzparenseket, politikai szervezetek nevét hirdető táblákat!"

Vitakérdés volt a TIB-en belül, hogyan viszonyuljanak a hatalom képviselőinek esetleges megjelenéséhez a gyászünnepségen. Az Ellenzéki Kerekasztal május 24-i ülésén Orbán Viktor megkérdezte Mécs Imrétől, mi történik, ha a kormány koszorúzni akar, mert a Fidesz a TIB álláspontjának megfelelően akar reagálni. Mécs a hivatalosság részvételét Nagy Imre végakaratával és az elemi tisztességgel ellentétesnek minősítette. Álláspontja szerint semmiféle hivatalos szerv nem koszorúzhat. (Orbán ehhez tartotta magát 16-i beszédében, amikor bírálta a párt- és állami vezetőket, akik „tülekedtek", hogy megérinthessék a koporsókat.) Mécs a reformkörösöket határesetnek minősítette. Ugyanis az MSZMP reformkörei május 20-i szegedi országos tanácskozásukon elfogadott nyilatkozatukban megkövették a hozzátartozókat, javasolták, hogy az MSZMP KB ebben a szellemben foglaljon állást június 16-ról, s kérték a szertartás szervezőit, hogy helyezhessék el koszorúikat a ravatalon. A TIB június 1-jei sajtótájékoztatóján Mécs Imre azt mondta, hogy a Hősök terén mindenki jelen lehet, de a TIB kéri, hogy ne jöjjenek el koszorúzni, akiknek bármi közük volt a megtorlásokhoz; így ne vegyenek részt a gyászszertartáson hivatalosan az MSZMP akkori vezetőségének, a kormánynak és az Elnöki Tanácsnak a tagjai. Magánszemélyként részt vehetnek a kegyeleti aktuson.[8]

A következő napokban a TIB engedett ebből az álláspontból. Az Országgyűlés június 2-i ülésnapján Szűrös Mátyás, az Országgyűlés elnöke emelkedett hangú beszédben méltatta Nagy Imre történelmi érdemeit. Az Országgyűlés nevében helyeselte, hogy június 16-a „a kegyelet, a politikai és erkölcsi igazságtétel, a nemzeti megbékélés jelképe" legyen. Kérte, az Országgyűlés vegye tudomásul, hogy elnöke néhány képviselőtársával együtt koszorút helyez el Nagy Imre ravatalán. Az Országgyűlés a beszédben foglaltakat közfelkiáltással elfogadta. Németh Miklós kormányfő hasonló szellemben nyilatkozott a Magyar Rádióban június 4-én. Ezek után a TIB tárgyalóküldöttsége június 8-án megállapodott Némethtel és Szűrössel, hogy a kormány, valamint az Országgyűlés hivatalos küldöttségének élén lerójják kegyeletüket az öt mártír és a forradalom áldozatainak jelképes koporsója előtt.[9]

E hatodik, üres koporsó ötlete tulajdonképpen Göncz Árpádtól származott. Minthogy az Igazságügyi Minisztérium a TIB ismételt kérésére sem változtatta meg azt a döntést, hogy öt kevésbé ismert mártírt is temessenek el újra ünnepélyesen június 16-án, a TIB alelnöke felvetette, hogy két üres koporsót tegyenek az öt mellé, az egyikre írják rá, hogy vértanúk, a másikra, hogy ismeretlenek. A kettőből lett 56 mártírjai felirattal a hatodik koporsó.

A kormány június 14-én – miután a legfőbb ügyész benyújtotta a törvényességi óvást Nagy Imre és társai perében a Legfelsőbb Bíróságon – nyilatkozatot bocsátott ki, amelyben tisztelgett Nagy Imre emléke előtt. Felhívta a nemzetet, hogy vegyen részt a meg-

8. Nagy Imre és sorstársainak temetési rendje. Népszava, 1989. június 2.

9. Megállapodás a Történelmi Igazságtétel Bizottságával. A kormányfő és a parlament elnöke is részt vesz Nagy Imre és mártírtársai gyászünnepségén. Magyar Nemzet, 1989. június 9.

emlékezéseken. A nyilatkozat azzal zárult, hogy a kormány elhatárolja magát a múlt hibás, nemegyszer vétkes politikai döntéseitől, az 1956 utáni megtorló intézkedésektől, kifejezi eltökéltségét az oly sok megpróbáltatást hozott korszak lezárására.

Hosszú ideig tartó egyeztetés után, június 12-én a magyarországi egyházak is megnyilatkoztak a temetés ügyében. Hét felekezet vezető egyházi főméltóságai ünnepélyes nyilatkozatukban hangsúlyozták, hogy „az 1956-os nemzeti tragédia áldozatainak méltó végtisztességgel és kegyelettel történő eltemetése június 16-án megrázkódtatásokban bővelkedő múltunk lezárását és új, tisztultabb, emberibb korszak nyitányát jelentheti." A napisajtóban megjelenő nyilatkozat megbékélésre hívott fel és óvott a bosszúállástól. „Az indulatok felkorbácsolása és a gyűlölködés csak újabb nemzeti tragédiának mérges magvetése lenne."

A Hősök terén június 12-én elkezdett díszletépítés az idő szorításában 15-ről 16-ra virradó éjszakán 2 órakor fejeződött be. A gyászszertartás installációját Bachman Gábor és Rajk László építészek tervezték.

A Műcsarnok homlokzata mellett a díszlet része lett az ismeretlen katona sírjánál emelkedő fekete textíliával bevont oszlop és a nemzeti színű, középen körkörösen kiégetett zászlókkal díszített millenniumi emlékmű. A Műcsarnok homlokzatának falát fehér, a timpanont és az oszlopokat fekete anyag borította. Szemben állva az épülettel jobboldalon állt a hajóorrszerű szónoki emelvény, mellette vastraverz, amelyről egy 22 méter hosszú, közepén szimbolikusan köralakban kiégetett lyukas, keskenyedő zászló lógott a homlokzat falához rögzítve. Baloldalon égett az „örök tűz". A szószék és az örök tűz között a lépcsőkön álltak a katafalkok, a lépcsők, a járda, az úttest egy része is fekete anyaggal volt borítva. A díszítést tulajdonképpen a kegyeletüket virágcsokorral, koszorúval kifejező emberek fejezték be, a gyász fekete és fehér színeit a virágok színével és nemzeti színű szalagokkal egészítve ki.

A látvány emlékezetes, talán kissé meghökkentő, megfejtésre késztető, a magyar posztmodern építő- és díszítőművészet egyedülálló, rövid ideig létező alkotása volt, melyet a filmfelvételek, a fényképek örökítették meg.[10]

Elérkezett a nemzeti gyász napja, mely egyben a rendszerváltás napja: egy régi rendszer végpontjának és egy új rendszer jelképes kezdőpontjának napja.

A Hősök terére pirkadatkor, 4 óra után szállították a koporsókat és állították a katafalkokra. Felül, kiemelt helyre került az üres koporsó, melyet egy Chicagóból hazahozott, megfakult 56-os nemzeti színű zászlóval takartak le. Alatta Gimes Miklós, Losonczy Géza, Nagy Imre, Maléter Pál, Szilágyi József koporsóját helyezték el. A kordonnal elkerített részre 100 széket raktak az idős hozzátartozók, harcostársak részére.

Reggel 6 órakor megérkezett a televízió és a rádió stábja, amely egész nap közvetítette a gyászünnepséget, így az országban – ha közvetve is – több millió ember vehetett részt rajta. A rádió mikrofonját egész nap a rendkívül felkészült Rapcsányi László tartotta kezében, rengeteg ismerettel gazdagítva a hallgatóságot. A televíziós közvetítés rendezője Horváth Ádám, riportere Győrffy Miklós és Feledy Péter volt.

7 órakor az MDF rendezőgárdája (2500 fő) átvette a rend fenntartását a téren, egyenruhás rendőrt ettől kezdve nem lehetett ott látni.

8 óra után elhelyezték a családok koszorúit a koporsókon, a TIB és a Pofosz koszorúját az 56 mártírjai feliratú koporsóra tették.

¾ 9-kor gyújtották meg a tüzet a koporsók melletti kandeláberekben.

9 órakor álltak az első díszőrségek a koporsók mellé. Ettől kezdve öt-tíz percenként váltották egymást a szertartás végéig Zólomy László irányításával a hozzátartozók, barátok, harcostársak, meghurcolt 56-osok és más tisztelgők. 9 órától helyezhették el virágaikat, koszorúikat az egyre hosszabb sorokba rendeződött fővárosi és vidéki emlékezők. Közben a hangszóróból elhangzott az összes 56-os kivégzett[11] neve, foglalkozása, kivégzésének éve és hogy hány évet élt. (A neveket Mensáros László és két nyíregyházi színművész, Rékasi Károly és Orosz Helga mondta hangszalagra a rádió helyi stúdiójában.)

10 órakor olvasta fel Sinkovits Imre a fentiekben már említett, a nemzethez szóló felhívást – a végén saját érzelmeinek is hangot adva.

11 órakor kezdődtek a protokolláris koszorúzások. A jelenlévőket hangosbeszélőn tájékoztató szertartásmester, Bába Iván mondta be a 38 hazai és 22 külföldi koszorúzó szervezet, intézmény, csoport, 56-os szervezet nevét, valamint a szervezeteket képviselő személyek neveit. Utóbbiakat a teljesség igénye nélkül, mert némelyik küldöttség öt-tíz főből állt, a rendezőség nem rendelkezett minden esetben a teljes névsorral.

10. A díszlet elkészítésének történetét, az egyes elemek jelentését érdekfeszítő módon mesélte el interjújában Rajk László. Nagy Imre temetése és az 56-os emlékmű születése. Mihancsik Zsófia interjúja Rajk Lászlóval és Jovanovics Györggyel. Budapesti Negyed 1994. 3. szám 187–201. o. A díszlet esztétikai elemzését l. *György Péter:* Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben. Magvető, 2000. 249–257. o.

11. Az Igazságügyi Minisztérium és a TIB szakértői között 1989 tavaszán egyeztetések folytak a névsor pontosítására. (Magyar Nemzet, 1989. április 1., május 11., 22., június 9.) A temetésen 235 nevet olvastak fel.

A televíziós, a rádiós közvetítés, a napisajtó tudósításai alapján a következők tisztelegtek a ravatalok előtt, sorrendben:

– a szülőváros, Kaposvár polgárainak nevében Baracskainé Horváth Mária, Hódos Győző, Mihalics Veronika, Papp János;

– az Országgyűlés nevében Szűrös Mátyás, Szentágothai János, Benjámin Judit, Fodor István, Pásztohy András, Pálfi Dénes képviselő, Mary György titkárságvezető;

– a Minisztertanács képviseletében Németh Miklós kormányfő, Pozsgay Imre államminiszter, Medgyessy Péter miniszterelnök-helyettes;

– a magyarországi egyházak képviseletében a Magyar Katolikus Egyház nevében Paskai László bíboros, prímás-érsek, a Magyarországi Református Egyház nevében Kocsis Elemér püspök, a Magyar Evangélikus Egyház nevében Nagy Gyula püspök-elnök, a Magyarországi Unitárius Egyház nevében Huszti János püspök, a Magyar Ortodox Adminisztratúra nevében Berki Feriz esperes adminisztrátor, a magyarországi izraelita hitfelekezet nevében Schőner Alfréd főrabbi;

– a budapesti diplomáciai kar nevében José Pablo Morán Val, Peru nagykövete, a diplomáciai testület helyettes doyenje, Mark Palmer, az Amerikai Egyesült Államok, Rudolf Sova, Jugoszlávia, Louis de la Torre de Andrés, Spanyolország nagykövete (ők koszorúztak másik 26 állam jelen lévő diplomatáinak képviseletében is);

– a magyarországi és az amerikai Recski Szövetség (Kéri Kálmán, Faludy György, Zimányi Tibor);

– az 1956-os munkástanácsok (Abod László, Dénes János);

– Petőfi Párt (Püski Sándor, Sebestyén László);

– Transznacionális Radikális Párt (Sergio Stanzani, Emma Bonino);

– a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egykori Agrártanszéke;

– Olasz Szocialista Párt (Bettino Craxi);

– Charta '77 (Helena Nemcova);

– Hajnal István Kör (Bácskai Vera, Benda Gyula, Gyáni Gábor, Á. Varga László);

– Lengyel Független Diákszövetség (NZS) (Arthur Waszczuk, Maciej Zalenski, Igor Janke);

– Maléter Pál osztálytársai (Suhajda Vilma, Weiser Pál);

– Maléter Pál munkatársai (Janczik Vince);

– az egykori Észak- és Kelet-Magyarországi Nemzeti Tanács, valamint a Miskolci Diákparlament (Darin Sándor, Mihala Ferenc, Ungváry Rudolf);

– a Magyar Szabadságharcos Szövetség Európai Szervezete (Melczer Aladár, Zsigmond András, Nagy Károly);

– a România Libera;

– franciaországi román emigránsok;

– Független Kisgazdapárt (Mizsei Béla, Prepeliczay István, Vörös Vince);

– Magyar Néppárt – Nemzeti Parasztpárt, Veres Péter Társaság (S. Hegedüs László, Márton János, Varga Csaba);

– Magyarországi Szociáldemokrata Párt (Takács Imre, Révész András, Werner László, Bölcskei János);

– Márton Áron Társaság és a Kereszténydemokrata Néppárt (Keresztes Sándor, Láczki László, Szakonyi László, Giczi György, Szesztay András, Soós Károly);

– Petőfi Kör (Hegedűs B. András, Nagy Balázs);

– MEFESZ és az egykori Egyetemi Forradalmi Diákbizottság (Pozsár István, Kiss Tamás, Tóth Imre, Varga János, Szakáll Antal, Kelemen Elemér, Román Károly);

– Magyar Függetlenségi Párt (Hornyák Tibor, Krausz Tivadar, Geréb Attila);

– Politikai Foglyok Országos Szövetsége (Kósa Katalin, Fónay Jenő, Szőnyi Tibor);

– Független Magyar Demokrata Párt (Jávori Jenő)

– Olasz Kommunista Párt (Achille Occhetto);

– Lengyel–Magyar Szolidaritási Társaság (Engelmayer Ákos, Adam Michnik, Maciej Kozminski);

– Emberi Jogok Párizsi Magyar Ligája (Philippovich Tamás);

– Magyar Helsinki Bizottság és a Független Jogvédő Szolgálat (Kodolányi Gyula, Kakukk György András, Somogyi János);

– Magyar Tudományos Akadémia (Berend T. Iván);

– Magyar Írók Szövetsége (Cseres Tibor, Nagy Gáspár);

– Országos Széchényi Könyvtár (Juhász Gyula, Szente Ferenc);

– Európai Protestáns Szabadegyetem (Balla Bálint, Vályi Nagy Ágnes);

– a Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör, a Svájci Magyar Egyesületek Szövetsége, Tizinói Magyar Egyesület, az olasz svájci magyarok és az Európai Szabad Magyar Kongresszus (Sári Éva, B. Szabó Márta, Csernyik György);

– bécsi magyarok (Such András, Kovács Kálmán);
– az Amerikai Magyar Szövetség Kálmán László Munkacsoportja (Klug István, Körbl József);
– Amerikai Magyar Politikai Foglyok Szövetsége (Bocskai Tamás, Szőnyi Gyula, Ormándi József);
– Bajcsy-Zsilinszy Endre Baráti Társaság (Vigh Károly, Zétényi Zsolt);
– Magyar Demokrata Fórum (Csurka István, Für Lajos);
– Szabad Demokraták Szövetsége (Béki Gabriella, Demszky Gábor);
– Fiatal Demokraták Szövetsége (Deutsch Tamás, Fodor Gábor);
– a Nagy Imre díjat kiadó svájci Becsületadó Alapítvány (Géczi Iván);
– a müncheni Új Látóhatár szerkesztősége (Benkő Zoltán);
– a párizsi Irodalmi Újság szerkesztősége (Méray Tibor);
– Erdélyi Szövetség és a Székely Kör (Csepella Imre, Pomogáts Béla, Szotyori Judit, Teleki János);
– Magyar Újságírók Országos Szövetsége (Bossányi Katalin, Gömöri Endre, Nagy József);
– a Magyar Nemzet szerkesztősége (Pethő Tibor, Csatár Imre, Kurcz Béla);
– Márciusi Front és Új Márciusi Front (Ujhelyi Szilárd, Majerszki Klára, Holner György, Herpai Sándor, Harsányi Zoltán, Vitányi Iván, Bihari Mihály);
– Magyar Film- és Televízióművészek Szövetsége (Jancsó Miklós, Dömölky János);
– újzélandi magyarság (Bánfi Tibor);
– ausztráliai magyarok (Fehér István);
– Történelmi Igazságtétel Bizottsága (Erdélyi Tibor, Kosáry Domokos, Litván György, Lőcsei Pál, Rácz Sándor, Széll Jenő).

A protokolláris koszorúzás után folytatódott a sokaság elvonulása a virágtengerrel borított ravatalok előtt. A nap folyamán 150 000- 250 000-en lehettek a Hősök terén, a környező utcákban, majd a temetőhöz vezető út mentén. A televízió és a rádió jóvoltából azonban az egész nemzet felemelő élményt kapott.

Fél 1-kor egy percre megállt a járművek nagy része, megszólaltak az autódudák, a gyárak kürtjei, megkondultak a harangok. A Hősök terén Göncz Árpád megnyitó szavaival kezdődött el a szorosabb értelemben vett gyászünnepség. Megkondult egy harang, utána a sokaság elénekelte a Himnuszt. Találóan írta később György Péter: „a közös énekléssel a közönség gyülekezetté vált, megtörtént a nagy átalakulás, az élmény, amiért ezrek és ezrek idejöttek."

A hangszórón bejátszották Nagy Imre 1956. október 30-i rádióbeszédének néhány mondatát és következett – az e kötetben közölt – hat beszéd. Szónoki emelvényre lépésük sorrendjében Vásárhelyi Miklós, a Nagy Imre-per vádlottja, Rácz Sándor, a Nagybudapesti Központi Munkástanács egykori elnöke, Mécs Imre, halálraítélt forradalmár, Zimányi Tibor, egykori recski rab, Király Béla, az 1956-os Nemzetőrség parancsnoka, végül Orbán Viktor Fidesz választmányi tag mondta el ünnepi beszédét.[12]

A gyászünnepség első részének befejezése után a hat koporsót, a virágokat 30 halottaskocsi szállította el, a jelenlévők közül azokat, akiknek a TIB által kiállított belépési engedélyük volt, autóbuszok vitték lezárt útvonalon a Rákoskeresztúri Új Köztemetőbe, ahova csak engedéllyel lehetett belépni.

A 301-es parcella a 360 hektáros temető legtávolabbi északkeleti sarkában van, erdős területen áthaladva lehetett megközelíteni a teljesen elhanyagolt, bozótos térséget. 1989 tavaszán a temetkezési vállalat rendbe tette a mellette levő 300-as parcellát, melyben kevés sír volt. Betonlapokkal fedték le egy részét, alkalmassá téve a szertartás megtartására. 16-ára 300 széket helyeztek el a szélén az idősek, a mozgássérültek részére. A 301-es parcella bozótos jellegét is megszüntették, de a tereprendezés a többszáz sír miatt váratott magára.

41 vértanú sírját, amelyet már korábban sikerült beazonosítani, betonlap fedte személyi adataik jelzésével. Júniusra más sírok azonosítása is megtörtént, de még csak cövekek jelezték őket. Az INCONNU csoport tagjai (Bokros Péter, Molnár Tamás, Pálinkás Szűts Róbert, Philipp Tibor, Serfőző Magdolna) és Koczog András szobrász a bajai erdőgazdaságtól vásárolt tölgyfából 301 két-háromméteres kopjafát faragtak és felállították őket a parcellában, s ez az egész parcella képét meghatározta.

A TIB elképzelése szerint mind az öt mártírt és a hatodik koporsót is a 300-as parcellában hantolták volna el, az 56-os vértanúk tervezett emlékművének helye elé.[13] Nagy Erzsébet azonban ragaszkodott ahhoz, hogy édesapját a 301-es parcellában, ugyanott temessék el, ahol 1961-ben elföldelték. Az volt az álláspontja, hogy maradjon együtt a többszáz vértanúval,

12. A beszédek értékelésére l. *György Péter*: i. m. 260–267. o.; *Ripp Zoltán*: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990. Napvilág Kiadó, 2006. 373–375. o.; *Rainer M. János*: Temetetlen holtak. Újratemetés, 1989. Rubicon, 2009. 3. sz. 69. o.

13. Az emlékmű elkészítése eleve szerepelt a TIB kegyeleti elképzeléseiben.

jelképezve az azonosulást velük. Ennek az igénynek kötelező volt eleget tenni. Így az öt díszsírhely középső helyére nem Nagy Imre, hanem a névtelen vértanúk üres koporsóját szánták.

A temetés előtti utolsó napokban jelentkezett a TIB-nél a Pofosz két vezetője, Fónay Jenő és Forgách Ferenc azzal, hogy külön jelképes sírjuk legyen a 301-es parcellában azoknak, akik nem lesznek megemlítve név szerint a szertartáson. Nem fogadták el azt, hogy a Nagy Imrének szánt középső sírhely álljon rendelkezésre az üres koporsó számára.

Végül is az '56 mártírjai feliratú koporsó Nagy Imre sírhelye mellé került, ahonnan Gimes Miklóst és Maléter Pált exhumálták. Az ide fektetett síremlékre később ezt vésték: Névtelen áldozatok, Névtelen elesettek 1956. A Losonczy Géza és Maléter Pál sírja közötti jelképes sír kövén ez olvasható: Ismeretlen 1956.

A temetőben a rendet az SZDSZ, a Fidesz és más szervezetek által küldött rendezők tartották fenn. Közvetlenül a 300-as parcella melletti útszakaszon katonai díszsorfal állt, amikor odagördült a koporsókat és virágokat szállító kocsisor. A koporsókat katafalkokra helyezték. Mintegy 1500 gyászoló jelenlétében 3 óra után kezdődött a temetés részben polgári, részben egyházi szertartás keretében. A búcsúztatásban a következő egyházi személyiségek vettek részt: Jelenits István, a magyarországi piarista rend tartományfőnöke, Rosty Pál katolikus pap, Czövek Olivér, Pánczél Tivadar református lelkészek, Donáth László evangélikus lelkész, Harmati Béla evangélikus püspök, Bencze Márton unitárius püspökhelyettes, Raj Tamás főrabbi, Iványi Gábor metodista lelkész, Dopner Győző baptista lelkész.

A szertartás keretében Darvas Iván és Mensáros László váltakozva felolvasta a 235 mártír nevét. Minden név elhangzása után egy-egy fáklyavivő égő fáklyával a kezében így búcsúzott az emlékmű alapkövének tervezett helyénél: „Velünk maradsz!" „Közöttünk vagy!" „Közöttünk élsz, nem távozol!" Ha olyan vértanú nevéhez értek, akinek ismert volt sírhelye, és a hozzátartozók igényelték, egészen rövid polgári vagy egyházi búcsúztatásra került sor a sírhelynél. Ezután folytatódott a felolvasás.

Amikor Gimes Miklós nevéhez értek, egykori barátja és újságíró kollégája, Molnár Miklós, a Genfben élő történész mondta el a ravatal előtt személyes hangvételű gyászbeszédét. Losonczy Géza hamvai előtt Gyenes Antal, az egykori barát, az 1956-os Nagy Imre-kormány tagja búcsúzott szabadon elmondott, meghitt szavakkal. Maléter Pált evangélikus egyházi szertartás keretében Donáth László és Harmati Béla búcsúztatta. Amikor Nagy Imre búcsúztatására került sor, a koporsót levették a katafalkról és a sírhelyhez vitték. Ott hangzott el Méray Tibornak, a Párizsban élő újságírónak, az Irodalmi Újság szerkesztőjének Nagy Imre munkásságát méltató, de politikai mondanivalót is tartalmazó több mint félórás beszéde. Nagy Imre sírjánál két gyászbeszéd hangzott el. Kopácsi Sándor, az 1956-os budapesti rendőrfőkapitány a megbékélés szükségességét hirdető beszédet tartott. Szilágyi Józseftől Lőcsei Pál egykori újságíró, később szociológus búcsúzott.

Forgách Ferenc, akit első fokon halálra, másodfokon életfogytiglanra ítéltek 1959-ben, a Pofosz alelnöke az 56 mártírjai feliratú üres koporsó előtt – melyet átvittek Nagy Imre koporsója mellé a 301-es parcellába – vett búcsút kivégzett ismerős és ismeretlen bajtársaitól. Miután a névsor felolvasása véget ért, a fáklyavivők kioltották a fáklyákat és a fáklyagödörbe dobták. Fónay Jenő, a Pofosz elnöke, akit szintén halálra ítéltek a megtorlás időszakában, de kegyelmet kapott, az üres koporsó előtt az emlékmű alapkövének letételével kapcsolatos beszédet mondott, megszólítva Nagy Imrét és egykori társait is, és letette az alapkövet.

A különböző felekezetek képviselői ökumenikus imát, fohászt mondtak, megáldották a 301-es parcellát. A Szózat hangjai mellett egyszerre engedték le a hat koporsót a sírgödörbe.

A sírhantokat elborították a koszorúk, virágcsokrok. A következő naptól kezdve bárki kifejezhette tiszteletét az 56-os emlékhelyen.

A temetés fókusz volt, amely a különböző sugarakat egy pillanatra, egy napra egyesítette, majd a gyújtóponton mintegy áthaladva széttartottak a politikai sugarak, szétfoszlatva a nemzeti összefogást. Az emlékhely sorsa, története 1989. június 16-a után is összekapcsolódott az 1956-os forradalom megítélésével. A széthúzás, a marakodás 56 örökségén sokat ártott a 301-es parcellának, az 56-os panteonnak is.

Sipos Levente